

Hoppál Péter

XVII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon

Egyházzenei doktorandusként doktori értekezésemet a magyar nyelvű énekelt passiók történetéről illetve azok liturgikus alkalmazásáról írom. A címben szereplő, újonnan felfedezett források ez irányú kutatásaim során kerültek elő tavaly; a mostani konferencián hangzik el róluk először hivatalos nemzetközi referátum.

Hoppál Péter karnagy, az LFZE egyházzenei doktorandusa, a ReZeM elnökségi tagja, a Pécsi Református Kollégium igazgatója. A jelen kutatási beszámoló német nyelvű változata május elsején a Temesvári Egyetem nemzetközi himnológiai konferenciáján hangzott el.

A magyar nyelvű passiók témájával foglalkozó szakirodalomban több erdélyi unitárius kéziratos passióról vannak megjegyzések, rövid ismertetések.¹ Az unitárius passiók élő, jelenkori alkalmazásának azonban sem egyházzenei, sem népzenei szempontból nem tulajdonítanak az eddig közzétett tanulmányok különösebb jelentőséget, noha épp a hangzó hagyomány feltérképezése, összegyűjtése, megismerése, majd az ebből leszűrhető történeti vonatkozások felgöngyölítése kínálja a magyar passióhagyomány egyik fontos feldolgozási lehetőségét. E kutatási célnak elérésére tettem meg az első lépést 1998-ban az egyetlen református használatban lévő magyar nyelvű gregorián passió felgyűjtésével és leírásával.² A közép-erdélyi Kalotaszeg központjában lévő Bánffy-hunyad református templomában nagypéntekenként minden valószínűség szerint négy évszázad óta magyar nyelvű gregorián passiót énekelnek.

A magyar nyelvű passió éneklésének gyakorlata talán nem tűnik olyan különleges jelentőségű, egyedülálló hagyománynak, azonban zenei és irodalmi szempontból is jól árnyalt sajátosságok rejtőznek a látható-hallható hagyomány mögött. A középkori Esztergom latin passiók gyakorlata az Európában általánosan használt dúr hangkészlet helyett egy sajátos moll ambitust variált.³ Ez a moll passió a magyarországi katolikus egyházban a tridentini zsinat és más történelmi körülmények hatására fokozatosan megszűnt. A magyarországi passiók gyakorlat így áttért a római dúr dallamformára, természetesen továbbra is elsősorban a liturgia nyelvén, latinul. A középkori Esztergom dallamhagyományát

¹ Stoll Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963; Bárdos Kornél: „Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen”, in *Musicologia Hungarica* 5. Bp. 1975. 33–56. Illetve a graduálok legfrissebb jegyzéke (31 db, közülük 14-ben passió is van), melyek között 4 unitárius forrás is szerepel Ferenczi Ilona kíséretanulmányában in: *Ráday Graduál* [Musicalia Danubiana 16.] Bp. 1997. 12–13.

² Hoppál Péter: „A hiányzó láncszem: A Bánffy-hunyadi Passió”, *Magyar Egyházzene* V (1997/1998) 425–434.

³ Lásd a témáról: Szendrei—Dobszay—Rajeczky: *Cantus gregorianus ex Hungaria*. Bp. 1981. 47.; *Magyarország Zenei-története* I. (szerk. Rajeczky Benjamin) Bp. 1988. 294–295.; Dobszay László: *A gregorián ének kézikönyve*. Bp. 1993. 247–249; Brockhaus—Riemann: *Zenei lexikon* III. Bp. 1985. 83–86!

átörökítő és a passió szövegét magyarra átültető, túlnyomórészt helyi használatra készült kéziratos protestáns szertartási énekkönyvek viszont szép számmal őrizték meg az említett passió több változatát.)

A 2001 tavaszán és nyarán tett újabb kutatókörutak során már célirányosan a kis lélekszámú erdélyi unitárius egyház zárt közösségeinek passiók gyakorlatát kívántam feltérképezni. Így jutottunk el a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének szervezésében és a kolozsvári Unitárius Püspökség támogatásával néhány nagyobb gyűjteményes könyvtárba és a címben szereplő közép-erdélyi Homoród és Küküllő folyók vidékére. Ezen a tájon él a protestantizmus egyik késő XVI. századi ágának, az antitrinitárius nézeteket valló, mára csupán kb. 100 egyházközséget számláló unitárius egyháznak közel 20 százaléka. Ezeknek a településeknek a felkeresése során, a hangzó anyag gyűjtése közben bukkantunk egyre több és több jelentős, régi kottás kézíratra.

A reformáció első századában a protestánsok anyanyelvűségi igényével létrejött gyülekezeti énekkel egy időben alakultak ki a magyar nyelvű gregorián istentiszteleti énekek, a graduálok. Elszórtan, nem hivatalos formában mindkét gyakorlatnak voltak már a középkorban előzményei Magyarországon (pl. számos kanció illetve a *Te Deum*). Így tehát a magyar protestáns istentiszteleti zene biztos egyensúlyban működött az első századokban. Jól szemléltetik ezt a korabeli leírások, ágendák és a kétféle énekeskönyv-típus: a gregorián dallamú liturgikus énekeket tartalmazó *graduálkönyvek* és a strófikus gyülekezeti énekeket tartalmazó *kancionálék*. A hathatós fordítói munka eredményeként 1550 körül kialakult liturgikus énekanyag, a graduálok éneklését a XVIII–XIX. században az 1650 utáni puritán elvek térhódítása és az ellenreformáció hatására kemény zsinati határozatok tiltják be — nagyrészt eredménnyel.⁴ Ám a fent említett erdélyi unitárius egyházközségekben zivataros századokat átélt passióhagyomány igen jelentős történelmi háttérrel tudhat magáénak. Ezeknek az unitárius közösségeknek az idős tagjai gyerekkorukból is emlékeznek a passió éneklésére, és bevallásuk szerint az ő ősök idejében is mindig énekelték azt.

A városi könyvtárak és a falvak egyházközségi levéltárainak fokozatos átöngészése közben derült ki, hogy a vizsgált korszakban (XVII–XIX. század) az unitáriusok körében az évszázadonként egy kiadást megért nyomtatott énekeskönyvek mellett⁵ három, kéziratos formában terjesztett énekgyűjtemény volt használatban:

1. a nagyheti szertartás énekeit tartalmazó passionálék;
2. jelentős számban kerültek elő a néhány körvonalazódó másolóműhelyben készült nagy alakú, díszes kiállítású *Graduale Sacrumok*;
3. a szintén díszes, nagy formájú Szenci-féle *Psalterium Ungaricum* kéziratos másolatai.

⁴ Bárdos Kornél: „Harcok a passió éneklése körül Magyarországon”, *Theologiai Szemle* 1971. 303–320., újabban *Zsoltár* 1996/2–3. szám, 8–15.

⁵ 1697 Kolozsvár, 1749 Kolozsvár és 1837 Kolozsvár.

Ezeken felül még szöveges magánénekeskönyvek, imakönyvek kerültek elő függetlenül énekekkel, és mellettük egyéb egyházzenei vonatkozású kéziratok.

A jelentős számú új forrást így hat csoportra oszthatjuk, melyek közül az első háromban a fent részletezett, nagyrészt kottás kéziratok találhatóak; ezeket a XVII–XIX. században az unitáriusok körében tehát jellemzőnek tekinthetjük. A további három típushoz tartozó források a kutatás mellékágaként kerültek elő.

Passionále

14 példány (ebből 3 töredék)⁶

A passionálék legtöbbször nem csupán passiót tartalmaznak, hanem lamentációt is, sőt esetenként Te Deumot, az egyházi év szerint sorban közölt himnuszokat, kantikumokat, antifónákkal recitált zsoltárokat is. Kemény borítású vagy borító nélküli, kurzív magyar notációs, négyvonalas, kulcs nélküli kottát használó kéziratok. Helyenként díszes iniciálékkal és piros szövegbeírással.

Graduale Sacrum

14 példány (ebből 2 töredék)⁷

A Graduale Sacrumok első részében a kisebb mennyiségű kottás gregorián tétel (antifónák, zsoltárok, himnuszok, Te Deum) mellett egy XVII. századi, nyomtatott unitárius énekeskönyv strófikus énekei is helyet kapnak nótajelzésekkel, kotta nélkül. A források nagy alakúak (21x33 cm körül). A graduális anyag 9 forrásban magyar notációs, négyvonalas, kulcs nélküli kottát használ. A források túlnyomó többsége színes iniciálékkal díszített.

Szenci Molnár Albert zsoltárkönyve

5 példány⁸

Az 1562-es genfi zsoltárok Szenci által 1607-ben magyarul kiadott gyűjteményének, a Psalterium Ungaricum című énekeskönyvnek kéziratot másolatai. Nagy alakú (21x33 cm körüli), iniciálás, 4 esetben menzurálnotációs, ötvonalas, kulccsal ellátott kottát használó források.

Magánénekeskönyvek, imádságoskönyvek énekes függelékei

3 példány

Helyi használatú, kis alakú (nyolcadrét), kotta nélküli szöveges énekversgyűjtemények nótajelzésekkel. Egy esetben latin és magyar nyelvű versek keveréke, más esetben valamely helyi lelkész saját verseivel kiegészült gyűjtemények. Ezen források liturgikus alkalmazása nem valószínű.

⁶ A passionálék közül háromról tesz említést a szakirodalom (Bárdos, Stoll), kettőről mikrofilm is található az MTA Kézirattárában, 11 passió forrás pedig ismeretlen volt mindaddig.

⁷ A Graduale Sacrumok közül ilyen címen egyről tesz említést a szakirodalom (Stoll, Nr.140.)

⁸ A Szenci-psalterium kéziratot példányait egyik hivatkozott szerző sem említi.

Könyvborítók (középkori kódexek pergamenlapjai)

9 példány

A székelyudvarhelyi könyvtár régi nyomtatványainak (XVI–XVII. század) borítólapjai. Több esetben 3–4 rétegű pergamenborítások, melyek között 4 kottás kódexlap is található.

Egyebek

5 példány⁹

Diákmelodiárium, Talmud-fordítás, többszólamú karkönyv, szólamkotta, nyomtatvány kéziratos pótléka.

Összesen: 50 forrás — ebből 38 kottás, 12 kotta nélküli; 43 kutatatlan, 7 ismert.

A források fele nagyobb gyűjtemények, könyvtárak, levéltárak példánya. A többi az egyes falvak saját egyházközségeinek példánya.

Végezetül tekintsük át az előkerült források topográfiáját:

Település	Források lelőhelye	Források száma
Székelyudvarhely	Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára	15
Kolozsvár	Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára	10
Marosvásárhely	Teleki téka	4
Szabéd	Unitárius egyházközség levéltára	3
Ürmös	Unitárius egyházközség levéltára	3
Homoródújfalú	Unitárius egyházközség levéltára	2
Nagyajta	Unitárius egyházközség levéltára	2
Olthévíz	Unitárius egyházközség levéltára	2
Szőkefalva	Unitárius egyházközség levéltára	2
Kolozsvár	Protestáns Teológia Könyvtára	1
Kolozsvár	Román Tudományos Akadémia Levéltára	1
Bölon	Unitárius egyházközség levéltára	1
Csókfalva	Unitárius egyházközség levéltára	1
Désfalva	Unitárius egyházközség levéltára	1
Kénos	Unitárius egyházközség levéltára	1
Küküllődombó	Unitárius egyházközség levéltára	1

A források összevetése, azok anyagának részletes elemzése meghaladja e referátum kereteit. A kézirategyüttes hat csoportjának feldolgozása folyamatban van, kiadásukat a közeljövőben tervezzük. Meggyőződésem szerint a felvázolt lelettel a himnológia magyar forrásállományának gyarapodása mellett a nemzetközi kutatás is gazdagodik.

⁹ Ezen források közül kettőt közöl a szakirodalom (Stoll) mint ismert példányt.